

UDK:182.2

Xurshida BOBOQULOVA,
SamDChTI "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrası dotsenti
E-mail: xurshida@mail.ru

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti A.Abdumannotov taqrizi asosida

FUQAROLIK JAMIYATI QURISH TARIXINI MANBASHUNOSLIK ASOSLARI

Annotatsiya

Insoniyat taraqqiyot tarixining barcha davrlarida fuqarolik jamiyatini qurish jarayoni eng dolzarb masala bo'lib kelgan. Har bir taraqqiyotning tarixiy davr bosqichlarida turli darajadagi nazariy qarashlar ilgari surilgan. Bu nazariya va g'oyalar bugungi fuqarolik jamiyatini qurish tarixini manbashunosligi bo'lib xizmat qilmoqda. Shuningdek ushbu manbalardailgari surilgan g'oya va qarashlar bugungi fuqarolik jamiyatini qurish uchun poydevor bo'lib, quyida buni tahlillar asosida buni izohlab o'tamiz.

Key words: Civil society, history of development, historical source, medieval source studies, "Avesta", "City of Virtuous People", "Politics", Timur's Constitution, historical conditions.

ОСНОВЫ ЗАРОЖДЕНИЯ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Во все периоды истории развития человечества процесс построения гражданского общества был наиболее актуальным вопросом. На каждом этапе исторического периода развития выдвигались различные уровни теоретических воззрений. Эти теории и идеи служат первоисточником истории построения современного гражданского общества. Также идеи и взгляды, изложенные в этих источниках, являются фундаментом построения сегодняшнего гражданского общества, и на основе анализа мы объясним это ниже.

Ключевые слова: Гражданское общество, история развития, исторический источник, средневековое источниковедение, «Авеста», «Город добродетельных людей», «Политика», Конституция Тимура, исторические условия.

FUNDAMENTALS OF ORIGINATION OF THE HISTORY OF BUILDING CIVIL SOCIETY

Annotation

In all periods of the history of human development, the process of building a civil society has been the most urgent issue. At each stage of the historical period of development, different levels of theoretical views have been put forward. These theories and ideas serve as the source science of the history of the construction of today's civil society. Also, the ideas and views put forward in these sources are the foundation for the construction of today's civil society, and we will explain it below based on the analysis.

Kalit so'zlar: Fuqarolik jamiyati, taraqqiyot tarixi, tarixiy manba, o'rta asrlar manbashunosligi, "Avesto", "Fozil odamlar shahri", "Siyosatnoma", Temur Tuzuklari, tarixiy sharoit.

Kirish. Fuqarolik jamiyatini qurish jarayon tarixi Sharq mamlakatalari mutafakkirlari ijodida ham o'ziga xos tarzda kengroq izohlanganini guvohi bo'lamiz. Bu masalaga oqilona yondashuv uch ming yil ilgari shakllanganligini asoslar bilan keltirib o'tilgan. Ma'lumki, ijtimoiy taraqqiyot tarixining ma'lum davrlarida sharq mamlakatlari yetakchilik mavqeini egallagan. Har qanday fan, o'z mohiyatiga ko'ra umumbashariydir. Dunyo xalqlari katta-kichikligidan qat'iy nazar uning rivojiga hissalarini qo'shgan. Shu nuqtai nazardan fuqarolik jamiyatini shakllantirish va rivojlantirish tarixi to'g'risidagi g'oyalar, bilimlarni bir yoqlama bo'rttirish yoki kamsitish noto'g'ri yondoshuvlardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Fuqarolik jamiyatini qurish tarixi va uning tushunchalari Markaziy Osiyo ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotining tarixiy namunasi – "Avesto" kitobida keltirilgan. 2001 yilda millat ma'naviy madaniyatining eng qadimgi tarixiy manbasi – "Avesto"ning 2700 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov: "... bu noyob asar bebaho tarixiy xujjat bo'lib, u biz yashagan bu qadim yurtida, bu zaminda o'zining madaniyati va boy ma'naviyatiga ega bo'lgan buyuk davlat bo'lganligidan, ajdodlarimizga, asrlar davomida bitmas tuganmas quch vaqudrat va tayanch sifatida xizmat qilganligidan dalolat beradi [1] deb alohida e'tirof etgan. Darhaqiqat, - "Avesto"ning bosh g'oyasi – "ezgu fikr, ezgu maqsad, ezgu amal" har qanday jamiyat tarixida va insonlararo munosabatlarning ma'naviy asosi ekanligidan dalolatdir.

Avestoda ilgari surilgan qarashlarda fuqarolik jamiyati tarixini qurishning birlamchi omili erkak va ayolning teng huquqliligi, oilaning barqarorligini ta'minlash g'oyasi bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa me'yoriy hujjatlarda ham ayollarning teng imkoniyati va keng huquqlari ta'minlanganligi haqidagi ma'lumot tarixiy faktdir. XXI asrda ba'zi mamlakatlarda ayollarning saylash va saylanish huquqi umuman inkor qilinayotgan bir davrda, O'zbekiston tarixiy sharoitida muhim bo'lgan qoninlar yaratildi. Oliy majlis qonunchilik palatasiga ayollarning saylanishi uchun 30% kvotaning ajratilishi, 1995 yilda "Oila" kodeksining qabul qilinishi, 2019 yil 2 sentyabrda xotin-qizlar

va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonunchiligining O'RRQ – 562 sonli qarori kabi tarixiy jarayonlar yurtimiz tarixida bo'layotgan ayollarga munosabat va oilaviy qadriyatlar qadimiy ildizlarga egaligini ifodalasa, ikkinchi tomondan fuqarolik jamiyatini qurish yo'lidagi kabi oqilona tarixiy jarayonlar shular jumlasidandir.

Tahlil va natijalar. Xususan, bugungi kunda yanada mamalakatimizning yangi taraqqiyot tarixida gender tenglik bo'yicha institutsional asoslar kengaytirilmoqda. Ayni paytda, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tarkibida ayollar huquqlarini ta'minlash va kamsitishning har qanday shakliga barham berish bo'yicha milliy qonunchilikda xalqaro standartlarni uyg'unlashtirish bilan shug'ullanuvchi yangi Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi tashkil qilindi. Mamlakatimizning 49 foizini xotin-qizlar, ularning qariyb 64 foizini 30 yoshgacha bo'lgai xotin-qizlar tashkil etar ekan, albatta bu yo'nalishda alohida davlat siyosati olib borilishi zaruriyatidir. Gender tenglikni ta'minlash va ayollarning ijtimoiy turmush sharoitlarini yaxshilash, oila institutini har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, ayollar huquqlari kamsitilishining barcha shakllariga barham berish bo'yicha umum-e'tirof etilgan xalqaro normalarni milliy qonun hujjatlariga implementatsiya qilish, shuningdek, ayollar huquqiy madaniyatini oshirish kabi yo'nalishlarda qator amaliy ishlar olib borilishi tarixiy ahamiyatga molik jarayondir.

Fuqarolik jamiyatini qurish tarixiga doir masalalar Markaziy Osiyo mutafakkirlari ijodida o'rganilganligi madaniy taraqqiyot borasidagi boy tarixiy tajriba va an'analarni mezon hisoblanadi. 2014 yilda Samarqandda o'tkazilgan "O'rta asr Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi zamonaviy sivilizatsiyada o'rni va ahamiyati" mavzusida o'tkazilgan xalqaro konferentsiyada o'zbek xalqining asrlar davomida qo'lg'a kiritgan davlat qurilishi sohasidagi yutuqlar natijasida bu tarixiy manbalarning o'rni beqiyosdir. Darhaqiqat, Markaziy Osiyo uyg'onish davri IX-XV asrlarda davlatni boshqarish va adolatli jamiyat qurish, davlat rahbari va xizmatchilarining faoliyat darajalari tasniflari, ijtimoiy mas'uliyati mezonlarining nazariy jihatlar haqidagi g'oyalar Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib,

Nizomulmulk, Amir Temur, Alisher Navoiy va boshqalar ijodida keng tahlil qilingan.

Tadqiq etilayotgan davrni kengroq yoritish uchun yana bir nechta o'rtta asrlar tarixiga doir manbalar bugungi fuqarolik jamiyati tarixini qurushda xizmat qilib kelyotganini asoslab o'tamiz. Xususan, Abu Nasr al-Farobiy (870–950) ning –“Fozil odamlar shahri” nomli tarixiy va falsafiy janrda yozilgan asarida sharqona siyosiy-huquqiy va ijtimoiy fikr tarixida ijtimoiy tizim, siyosat, davlat va hukumat haqidagi qarashlari nazariy asoslangan. Ushbu asar fuqarolik jamiyatining kelib chiqishi, maqsadi va vazifalariga haqida yozilgan o'rtta asrlar tarixiga doir qimmatli manba hisoblanib, bugungi kunda ham ijtimoiy hayotning ko'p masalalari - davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqa qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan mavzular fuqarolik jamiyati qurish jarayoni tarixiga xizmat qilib kelmoqda.

Abu Nasr Farobiy fikricha adolatli jamiyat qurish uchun uni mudofaa qilish va oqilona boshqarish usulini bilish, odamlarga yovuzlikdan saqlanish ezigulikka intilish yo'llarini ko'rsatish lozim. U davlat rahbarining boshqaruv mahorati umumiy baxtga erishish yo'lidir deb hisoblaydi. Adolatli davlatni ma'rifatli hukmdor boshqaradi, u ma'naviyat, adolat yetakchisi bo'lishi, o'z fazilatlarini bilan qat'iy talablarga javob berishi lozim. Bu borada Abu Nosir Farobiy - Ularning o'zlaridan saylangan rahbar yoki boshliqlar hokimi mutloq bo'lmaydi. Ular odamlar ichidan ko'tarilgan, sinalgan eng oliyjanob, rahbarlikka loyiq kishilar bo'ladilar. Shuning uchun bunday rahbarlar o'z saylovchilarini to'la ozodlikka chiqaradilar, ularni tashqirdushmandan muhofaza qiladilar [2], deb davlat boshqaruvida demokratik tamoyillarni ta'minlash bilan bog'liq axloqiy va madaniy qadriyatlarini tizimlashtiradi.

Navbatdagi manbalar muallifi Abu Rayhon Beruniyning –“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston” asarlarida ham adolatli jamiyat va uning amal qilishi asoslarini shakllantirish haqidagi g'oyalar tarixini tadqiq etamiz. Uning fikricha jamiyatning paydo bo'lishiga odamlarning o'zaro hamkorligi, birga yashashga ehtiyoji va intilishlari sabab bo'ladi. Adolatli jamiyatni qurish axloqiy qadriyatlarga tayanishi va rivojlantirishi lozim. Davlat rahbarining asosiy vazifasi aholining turli qatlamlari, kuchlilar va kuchsizlar o'rtasidagi siyosiy va huquqiy adolat mezonlarini o'rnatishdir.

Abu Ali ibn Sino (980–1037) ning manbalarida ham o'z davrining ijtimoiy munosabatlari odamlar o'rtasidagi tafovut va tengsizlik natijasida kelib chiqishini asoslab o'tgan. Xususan, Ibn Sino tarixiy muhitining mezon bo'lgan iqtisodiy va ijtimoiy hamda shaxsiy xususiyatlar tengsizlik ya'ni inson ijtimoiy faolligi sabab vujudga keladi [3] deb ta'kidlaydi. Shuningdek, ideal davlat qurish jamiyat aholisining ma'naviy-axloqiy ravnaqi bilan bog'liq. Uning fikricha, ma'naviy axloqiy qadriyatlarning yuksak qadrlanishi nafaqat har tomonlama farovonlikni, balki jamiyatda adolat va barqarorlikni ham ta'minlaydi.

Bu davr ijtimoiy tarixida Sharq adolat, ma'rifat va tenglik nafaqat nazariy me'yor, balki amaliy hayot me'yor, ijtimoiy- siyosiy muammolar yechimini topish va jamoa bo'lib yashashning asosi sifatida tushunilgan. Shuningdek, fuqarolik jamiyatini shakllantirishning ma'rifat yo'li tanlangan bo'lib, Yevropa ijtimoiy-siyosiy tafakkurida esa nasroniylarning diniy dogmatikasi hukmronlik qilib, diniy va dunyoviy manfaatlar o'rtasida kurashlar tarixi rivoj olgan.

Fuqarolik jamiyatini qurish tarixida XI asr tarixiga oid Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” dostoni davlatni boshqarish amallari, qoidalari va siyosiy - axloqiy munosabatlarni jamiyatda qaror toptirishga e'tibor qaratgan jarayonlari bilan asosiy manba ekanligi bilan ahamiyatlidir. U davlat boshqaruvi va xizmatini tashkil etish turlarini hamda shu darajalarga muvofiq sifatlarini tasniflaydi. Jumladan, «Shohlikka da'vogarlar onadan ajib bir iste'dod bilan tug'iladilar va ular darhol yaxshi-yomonni ajratish fitratiga ega bo'ladilar. Bundaylarga Xudo idrok, farosat va yumshoq bir ko'ngil ato etadi, qolaversa yaxshi ish yuritish o'quvi bilan ham siylaydi» [4] deb ta'kidlagan.

XI asrga tarixiga oid yana bir manba Saljuqiylar davlat arbobi Nizomulmulkning Siyosatnoma asari bo'lib, ushbu manba bugungi fuqarolik jamiyatini qurish tarixida adolatli davlat boshqaruvi, uning mukammal nazariy asoslarini yaratish borasida ulkan ilmiy meros hisoblanadi. Bu manbadamuallif amaldorlarni axloqiy fazilatlariga qarab tanlash, adolat va insofni oyoq osti qiladigan kishilarni davlat ishlariga aralashmaslikni, davlatni boshqarishda kengash bilan olib borish, faoliyatlarini muntazam nazorat qilish, itoat, ijro va sifatleri to'g'risidagi qarashlari bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, Nizomulmulkning «Ko'pchilik bo'lib qabul qilingan tadbir eng savobli bo'ladi va shunday yo'l tutish kerak» [5,98]

degan fikrlari ajdodlarimizning davlat qurilish tarixining adolatli tartibotlariga e'tibor berganligidan dalolatdir.

Ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot tarixining ma'naviy asoslarini o'rganishda O'rtta Osiyoda vujudga kelgan tasavvufchilik oqimining ahamiyati ham alohida muhim o'rin tutadi. Tasavvuf garchi islom dini tarixida shakllanib, Qur'on va hadislar hikmatidan oziqlangan, ko'p hollarda shariat ahkomiga suyangan bo'lsada, lekin u rasmiy diniy aqidaparastlik va mutaassiblikka hamda hokim tabaqalarning ayshu-ishratlarga g'arb turmush tarzi, talonchilik va manfaatparastlikka zid o'laroq, mehnatkash xalq noroziligini ifodalab jamiyat tarixida katta tarbiyaviy yetakchilik qilgan. Tasavvuf ta'limoti davlatimizning fuqarolik jamiyati tarixini qurish yo'lida adolat, haqiqat, to'g'rilik, mehr-shafqat, insof, imon, e'tiqod, ilm, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi umuminsoniy g'oyalarni targ'ibot qiluvchi va futuvvatga asoslangan bir qancha diniy, siyosiy oqimlar paydo bo'lish kabi jarayonlariga qarshi turuvchi mukammal tarixiy tariqat yo'lidir.

Fuqarolik jamiyati tarixining asosiy sharti bo'lgan qonun ustuvorligini o'rnatish tamoyilining amaliyotda qo'llash tajribasi sifatida Sharqning buyuk davlat arbobi va sarkardasi Amir Temur (1336–1405) ning boy ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy merosi asosida ko'rish mumkin. XIV asrga oid manba hisoblangan Amir Temur tuzuklarida davlat tizimi, uni idora qilish uslublari va vositalari, undagi turli lavozim-vazifalar darajasi, tabaqalarning toifalanishi, harbiy qo'shinlarning tashkil etilishi, jang olib borish mahoratlari, davlat xizmatchilari rag'batini tashkil etish omillari, adolatli soliq turlarining joriy etilishi, mamlakatni obodonlashtirish tadbirlari milliy davlatchilikning yuksak madaniy va huquqiy darajada shakllantirishga erishganligidan dalolat beradi. Uning - har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafsi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan qurib chiqardim. Pastkash va razil odamlarga o'zlariga loyiq ishlar topshirdim hamda haddilaridan oshishlariga yo'l qo'ymadim. Ulug'larini va sharaf-e'tiborli kishilarni hurmatlab, martabalarini oshirdim. Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulmu sitam yo'lini to'sdimgi» [6] kabi dadil fikrlari adolatli jamiyat qurish tarixiga xizmat qilib kelmoqda.

Ma'lumki, fuqarolik jamiyati rivojlanish tarixining-hayotiyligini va samaradorligini ta'minlovchi - huquqiy davlat doirasidan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu ma'noda, Sohibqiron Amir Temurning quyidagi so'zlari hozirgi zamon bilan hamnafas jaranglaydi: -Tajriba- deb yozadi u, menga shuni ko'rsatdiki, din va qonunga tayanmagan hukumat, o'zining buyuk qudratini uzoq vaqt saqlab tura olmaydi. Uni har qanday yovuz kishi kirishi mumkin bo'lgan na tomi, na eshigi, na panjaralari bor uyga o'xshatish mumkin. Shuning uchun men o'z saltanatimni islom arkonlari va boshqaruvda o'zim qat'iy amal qiluvchi qonunlar asosida qurdim.

Shu nuqtai nazardan, muvaffaqiyatli boshqaruv tarixi qonuniyatiga ko'ra, Amir Temur rahbarning adolatga tayanishini lozim topgan. Uning fikriga ko'ra: - Rahbar uchun barcha ishlarda adolatga amal qilishi kerak: u sotilmaydigan va fazilat egasi bo'lgan odamni vazirlikka tayinlashi lozim, chunki adolatli vazir o'zi mahdud-rahbar adolatsizliklarni to'g'irlashi mumkin, ammo vazirning o'zi shunday bo'lsa, halokat yaqindir. Sohibqiron fikricha, davlat boshqaruvida bir muhim qonuniyat - qonun ustuvorligi. Qat'iy tartib va qonunlarga amal qilish baxt-saodatim kaliti bo'ldi. Bosh qonunlar sifatida diniy ahkamlarni va ular asosida yozilgan fikrlarni bilgan. Buning barchasi tarixiy ob'ekt asosida buyuk Temurning adolatli boshqaruvga alohida e'tibor qaratganligini ko'rsatib turibdi.

Aytish mumkinki, XV asrda komil insonlar jamiyati haqidagi g'oyalar tarixiga Alisher Navoiy (1441–1501) ning siyosiy va adabiy faoliyati asos bo'lib xizmat qilgan. A.Navoiy o'z davrining ideal ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar tarixihaqidagi qarashlarini-“Saddi Iskandariy”,-“Mahub ul qulub”, “Payg'ambarlar va donolar tarixi” va boshqa asarlarida yoritgan. Xuroson va Movarannahrning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumiga oid muammolarni faqat adolatli hukmdor boshqaruvi va qonun ustuvor bo'lgan mamlakatda amalga oshishi mumkinligini bu asarlar orqali yaqqol guvohi bo'lamiz. Shunday qilib, A.Navoiy uchun adolat va qonun ijtimoiy taraqqiyotning asosi hisoblanadi. Uning kontsepiyasida hukmdor shaxsi alohida ahamiyat kasb etadi. Fazilatli va ideal shaxs haqida mulohaza yuritar ekan Navoiy o'ziga xos insonparvar nazariyani yaratadi. O'z nazariyasida mutafakkir, bir tomondan hukmdor va bog'bonni, boshqa tomondan davlat va bog'ni solishtiradi. Unga ko'ra, agar bog'bon aqlli va mehnatsevar bo'lsa, uning bog'i gullab-yashnaydi. Huddi shunday agar mamlakatning aqlli, dono, adolatli, xalqi uchun qayg'uradigan va uni sevadigan hukmdori bo'lsa, u rivojlanib farovonlashadi.

Uning nazariyotchi va amaliyotchi sifatidagi fikrlari bugungi fuqarolik jamiyati qurish tarixida davlat siyosatining adolatli asoslari va uning ma'naviy mezonlarini rivojlantirishga katta hissa qo'shib

kelmoqda. Ayniqsa, adolatsizlik va zulm davlatni tanazzulga, jamiyatni jaholatga olib kelishi to'g'risidagi qarashlarida o'z ifodasini topadi: «...davlat ishi bilan mashg'ul bo'lgan amaldorlik chog'larimda ko'ngil mulkini turli odamlarning hujumi bulg'aladi. Goh amirlik o'rnida o'tirdim va hukumat mahkamasida xalqning arz-dodini so'rdim va goh podshoh yonida vazirlik qildim va menga umidvor nazar bilan qarab turgan elga muruvvat ko'rsatdim» deydi. Adolatli jamiyat shakllanish tarixining asosiy omili sifatida Navoiy insoniy fazilatlar: adolatlilik, rahmdillik, mehnatsevarlik, rostgo'ylik, vatanparvarlik, vijdonlilik, insonparvarlik va jasoratni keltirib o'tadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda fuqarolik jamiyati qurish tarixini tadqiq qilishda o'rta asr Sharq allomalarining va fuqarolik jamiyatigi oid kontseptual merosi va nazariy ishlanmalari amaliyotdagi – davlat va jamiyatda hukmron me'yorlarga to'liq mos kelmasada, biroq ular fuqarolik jamiyati tamoyillarining ob'ektivlashuvi va uning insoniyat sotsiumining tarixiy taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida tushunilishi uchun mustahkam asos sifatida qo'llanilmoqda. Sababi ushbu manbalar demokratik-fuqarolik jamiyati qurish, yangi O'zbekistonni shakllantirish tarixida ison ongi va tafakkuri masalasida yetakchi o'rin tutib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Abu Nosir Forobiy. Fozil odamlar shahri. -T.: A.Qodiriy nashriyoti. 1993, 190-b.
2. Abu Ali Ibn Sino. "Al-ishoratva at-tanbihot" (Nasriddin at-Tusiysarhi) Qohira 1365
3. Alisher Navoiy. Mahbul-Qulub. –T.: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1983, B-12.
4. Amir Temur tuzuklari. - T.:G'ofur G'ulom nashriyoti,1996, 24-bet
5. Yusuf XosXojibQutadg'ubilig.-T.: Fan, 1971, 329-b.
6. Karimov I.A. O'rta asr Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi zamonaviy sivilizatsiyada o'rni va ahamiyati. // Halq so'zi. 2014 yil 24 may.